

DOI 10.33930/ed.2019.5007.41(7-9)-9
УДК 271.222(477)-722.5-46-9,,20”

**ПРАКТИЧНІ МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНО ЗНАЧУЩОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
СВЯЩЕННОСЛУЖИТЕЛІВ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ УКРАЇНИ
В УМОВАХ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ
(НА ПРИКЛАДІ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ КРАЇНИ)**

*PRACTICAL MODELS OF SOCIALLY SIGNIFICANT ACTIVITIES
OF THE CLERGY OF THE ORTHODOX CHURCH OF UKRAINE
IN THE CONTEXT OF WAR CRIMES OF RUSSIA AGAINST UKRAINE
(BY THE EXAMPLE OF THE WESTERN REGION OF THE COUNTRY)*

І. В. Луцан

Актуальність теми дослідження. Воєнні злочини й окупаційні дії з боку РФ, що простежуються сьогодні на теренах України, сколихнули своїм цинізмом і, без перебільшення, дикістю, варварством та жахливими звірствами щодо всього українського – нації, духовних цінностей, культурного надбання тощо. Правда, розмивання кремлем національної та культурно-ціннісної ідентичності українців, нівелюючи й заперечуючи її, відбувалася ще задовго не тільки до 2022 року, але й до окупації країною-агресором Криму та частини Донецької й Луганської областей. А тому, російська агресія сьогодні не тільки актуалізувала невідкладне реформування усіх військових структур України, а й істотно вплинула на світову політику, економіку і, зокрема, релігійну спільноту в усій повноті її конфесійного різноманіття.

Постановка проблеми. Дослідження характеру та особливостей церковно-релігійного життя в умовах війни дозволяє нам з упевненістю констатувати, що Церква займає досить активну позицію в пошуках ефективних моделей вирішення назрілих проблем, адже постійно включається в суспільний простір. А тому в релігійних і політичних колах саме Церкву дедалі частіше називають одним з головних учасників щодо вирішення низки проблемних питань суспільного розвитку, які, безумовно, не можуть не позначуватися на загальнодержавному рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для нашої розвідки основним емпіричним джерелом стало вивчення (методом анкетування) думки

Urgency of the research. War crimes and occupation actions by Russia which are being committed today that are taking place on the territory of Ukraine are terrifying with the power of their cynicism, and, by no exaggeration, savagery, barbarism and horrible atrocities against everything that is Ukrainian – the nation, its spiritual values, cultural heritage, etc. However, the Kremlin has been eroding, leveling and denying the national and cultural-value identity of the Ukrainians long before 2022, and even before the occupation of Crimea and parts of Donetsk and Luhansk regions. Therefore, Russian aggression today has not only made urgent the reform of all military structures of Ukraine, but also significantly affected world politics, the economy and, in particular, the religious community in its entirety and in all its denominational diversity.

Target setting. The study of nature and peculiarities of the Church and religious life during the war allows us to state with certainty that the Church is quite active in the search for effective models of how to solve urgent problems, since it is constantly present in the public sphere. Therefore, in religious and political circles, the Church is regarded as one of the main actors in the solution of a number of problems of social development.

Actual scientific researches and issues analysis. The main empirical source for our study was a survey of the opinions of the clergy of the OCU regarding

священнослужителів ПЦУ щодо характеристики специфіки парафіяльного життя та ролі пастиря в умовах війни. Також суттєвий комплекс джерельної інформації міститься в офіційних заявах, прийнятих рішеннях засідань Священного Синоду та Архієрейського Собору ПЦУ. Між тим, загальним ідейним підґрунтям для дослідження стали праці, провідних українських експертів – богословів, релігієзнавців, психологів, зокрема: О. Бродецького, С. Головащенко, І. Горохолінської, Н. Грачової, В. Єленського, Т. Калениченко, І. Козловського, О. Кокун, А. Колодного, В. Михалевич, Л. Наугольник, О. Сагана, Л. Филипович, В. Хромця, Ю. Чорноморця, А. Юраша та ін.

Постановка завдання. Розвідка має на меті комплексно дослідити практичні моделі соціально значущої діяльності священнослужителів ПЦУ і вивчення їх думки щодо специфіки парафіяльного життя та ролі пастиря в умовах війни.

Виклад основного матеріалу. Аналізується специфіка діяльності ПЦУ в умовах воєнної агресії російської федерації проти України, її значуща роль у суспільстві, вплив цих злочинів на церковно-релігійне життя і стан суспільної свідомості в країні. А відтак розкриваються практичні особливості функціонування парафій цієї конфесії, у зв'язку з власне подіями війни та їхніми наслідками.

Висновки. Сьогодні перед Церквою і державою стоять надскладні завдання. А тому саме від раціональних рішень і правильного підходу як церковного, так і світського керівництва залежить, наскільки конструктивно будуть відбуватися зміни у суспільстві та вирішуватимуться складні проблеми, зокрема, припинення війни та повернення миру в Україні.

Ключові слова: ПЦУ, війна, волонтерство / благодійність, суспільна свідомість, психоемоційний стан,

the specifics of parish life and the role of the pastor in war conditions. A considerable body of background information is also contained in the official statements and decisions of the meetings of the Holy Synod and Council of Bishops of the OCU. The main empirical source for our study was a survey of the opinions of the clergy of the OCU regarding the specifics of parish life and the role of the pastor in war conditions. A considerable body of background information is also contained in the official statements and decisions of the meetings of the Holy Synod and Council of Bishops of the OCU. Meanwhile, the general ideological basis for the study is the works of the leading Ukrainian experts – theologians, religious scholars and psychologists, namely: O. Brodetskyi, S. Holovashchenko, I. Horokholinska, V. Yelenskyi, T. Kalenychenko, I. Kozlovskyi, O. Kokun, A. Kolodnyi, V. Mykhalevych, L. Nauholnyk, O. Sahan, L. Fylypovych, V. Khromets, Yu. Chornomorets, A. Yurash et al.

The research objective. The goal of the study is to comprehensively explore practical models of socially significant activity of clergy of the OCU and to consider their views on the specifics of parish life and the role of the pastor during the war.

The statement of basic material. The OCU's significant role in the society and the specifics of its activity during Russia's military aggression against Ukraine, and the impact of Russia's war crimes on the church and religious life and the state of public consciousness in the country are analyzed. Further, we reveal peculiarities of this confession in practical terms of its parishes' functioning, in relation to the events of the war itself and their consequences.

Conclusions. The Church and the State are facing extremely complicated tasks today. Therefore, rational decisions and correct approaches of both the Church and the secular leadership determine how constructively changes in the society will occur and complex problems will be solved, in particular the end of the war and the return of peace to Ukraine.

Key words: the OCU, war, volunteering / charity, public consciousness, psycho-emotional state, restrictive measures,

*обмежувальні заходи, богослужіння, | worship services, military chaplaincy.
військове капеланство.*

Актуальність теми дослідження. Воєнні злочини й окупаційні дії з боку РФ, що простежуються сьогодні на теренах України, сколихнули своїм цинізмом і, без перебільшення, дикістю, варварством та жахливими звірствами щодо всього українського – нації, духовних цінностей, культурного надбання тощо. Ба більше, такі протизаконні й антигуманні вчинки московської верхівки та військових, переступивши усі межі здорового глузду, викликали потужну хвилю міжнародного обурення. А тому, будь-які кремлівські обґрунтування, твердження та виправдання перед світовою спільнотою своїх провокативних дій і терористичних актів, що постійно зростають, засвідчують тільки про одне – реальну загрозу не тільки для України та будь-якої іншої держави, а й для функціонування всієї системи міжнародної безпеки. З огляду на це можемо твердити, що сьогодні російська агресія не тільки актуалізувала невідкладне реформування усіх військових структур України, а й істотно вплинула на світову політику, економіку і, зокрема, релігійну спільноту в усій повноті її конфесійного різноманіття.

Постановка проблеми. Дослідження характеру та особливостей церковно-релігійного життя в умовах війни дозволяє нам з упевненістю констатувати, що Церква займає досить активну позицію в пошуках ефективних моделей вирішення назрілих проблем, адже постійно включається в суспільний простір. І справді, її потужний вплив на свідомість людини має досить велике як теоретичне, так і практичне значення, адже наратив, котрий звучить від церковних лідерів визначає дійсну життєву практику релігійних громад, окремих осіб, їх цінності, зокрема, й духовно-національні, культурно-орієнтаційні. А тому в релігійних і політичних колах саме Церкву дедалі частіше називають одним з головних учасників щодо вирішення низки проблемних питань суспільного розвитку, які, безумовно, не можуть не позначуватися на загальнодержавному рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні доволі активно з'являються дослідження воєнних злочинів РФ проти України вченими найрізноманітніших царин й, зокрема, гуманітарно-світоглядної, суспільної – політологи, історики, релігієзнавці, філософи, богослови тощо, всесторонньо аналізуючи це глобальне питання, що, напевно, є найбільш хвилюючим і, на жаль, у великій мірі непрогнозованим. Для нашої розвідки основним емпіричним джерелом стало вивчення (методом анкетування) думки священнослужителів ПЦУ щодо характеристики специфіки парафіяльного життя та ролі пастиря в умовах війни. Також суттєвий комплекс джерельної інформації з досліджуваної проблеми міститься в офіційних заявах, прийнятих рішеннях засідань Священного Синоду та Архієрейського Собору ПЦУ. Між тим, загальним ідейним підґрунтям для дослідження стали праці, провідних українських експертів – богословів, релігієзнавців, психологів, зокрема: О. Бродецького, С. Головаценка, І. Горохолінської, В. Єленського, Т. Калениченко, І. Козловського, О. Кокун, А. Колодного, В. Михалевича, Л. Наугольник, О. Сагана, Л. Филипович, В. Хромця, Ю. Чорноморця, А. Юраша та ін.

Постановка завдання. Комплексно дослідити практичні моделі соціально значущої діяльності священнослужителів ПЦУ і вивчення їх думки щодо специфіки парафіяльного життя та ролі пастиря в умовах війни. Зокрема, на основі результатів проведеного анкетного опитування, розкрити практичні особливості функціонування парафій, у зв'язку з власне подіями війни та їхніх наслідків, характер психоемоційного стану віруючих, рівень активності волонтерської і благодійницької діяльності серед парафіян (допомога

військовослужбовцям, демобілізованим учасникам війни та їх сім'ям, людям, які стали вимушеними біженцями і жертвами війни), важливість закликів священнослужителів щодо врегулювання довготривалих конфліктів та покращення ситуації в українському суспільстві, особливу і актуальну роль військового духовенства (капеланської служби) тощо.

Пропонована розвідка є частиною комплексу запланованих досліджень, концептуально корельованих з тематикою науково-теоретичних та практичних завдань, що вирішуються колективом молодих вчених Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича в рамках виконання наукового проєкту “Соціальна функціональність релігії в умовах масштабних небезпек: ідейно-теоретичний та практичний виміри” за державним реєстраційним номером: 0121U109446.

Виклад основного матеріалу. Жалюгідна й нічим не виправдана війна країни-агресора проти України, беззаперечно, стала непростим випробуванням для українського суспільства, а поряд з цим – серйозним викликом для всього цивілізованого світу. Зрозуміла річ, що з часу окупації Криму і, частково, Донбасу, а відтак – повномасштабного вторгнення РФ і запровадження воєнного стану в нашій суверенній Державі кожен українець почав життя в зовсім нових реаліях. Ба більше, сьогодні велика кількість свідомих громадян прийшли до висновку, що прогноуються кардинальні зміни не тільки для України, а й для цілого світу, формуючи зовсім нові підходи в усіх напрямках суспільного життя. Правда, ці зрушення, важливо наголосити, уже охопили не лише матеріальну сферу, а й, насамперед, духовну. Можемо констатувати і те, що світова спільнота дискутує з цього приводу та всіма способами (гуманітарна, соціальна, санкційна, медична, збройна допомоги та ін.) намагається посприяти якнайшвидшому припиненню війни, поверненню миру в Україні та забезпеченню інших країн від ймовірної військової агресії кремля. Зрештою, тут доволі важливо осмислити міру налаштованості сторін на живу й діяльну діалогічність (на горизонтальному та вертикальному рівнях). Адже деградація домовленостей бодай однієї зі сторін, що й на сьогодні відкрито демонструє РФ, суттєво загострює й поглиблює політичну ситуацію і в Україні, і у світі.

Роль Церкви в умовах війни: позитивні та негативні вияви. Реалії українського соціально-культурного життя підтверджують факт постійно високого рівня довіри до Церкви як соціального інституту. Зокрема це підтверджується і низкою офіційних соціологічних досліджень. Зокрема, тут наглядними є дані Центру Разумкова (вересень-жовтень 2022 року). За результатами опитування, Церква продовжує утримувати одну з перших позицій довіри серед суспільних і політичних інститутів (поряд із ЗСУ – 96,0%, Президентом України – 82,0%, гуманітарними і добродійними організаціями – 78,0%), а це – 70,0% опитаних [11]. Сьогодні надважливим меседжем виступає й те, що значна кількість конфесій активно включаються до оборони своєї Батьківщини, позитивно реагуючи на заклики української влади щодо обмежувальних заходів, які безпосередньо торкнулися й релігійного життя, питань захисту і боротьби проти воєнних злочинів кремлівської влади та фактів скоєння ними геноциду української нації. Тут особливо варто виокремити Православну Церкву України, Українську Греко-Католицьку Церкву, Римсько-Католицьку Церкву в Україні й низку протестантських конфесій, які, на правду, демонструють високий рівень соціальної небайдужості. На жаль, не можемо, у цьому контексті, позитивно оцінити діяльність Української Православної Церкви Московського патріархату (далі – УПЦ МП). Така наша, й не тільки, гостра позиція тягне за собою низку складних і

проблемних обставин, пов'язаних з цинічними випадками пропагування антиукраїнської шовіністичної політики духовенства МП в Україні серед вірян, поширювання сепаратистських настроїв у суспільстві та колабораціонізм, що особливо активізувалося з часу (лютий 2022 р.) повномасштабного вторгнення Росії на українські землі. До того ж, такі випадки непоодинокі. На ґрунті таких антиукраїнських дій представників цієї конфесії, можемо констатувати й про різку зміну самоідентифікації православних в Україні за час активної фази війни. На таку головну тенденцію, під час розширеного засідання Архієрейського Собору від 24 травня 2022 р., вказав у своїй доповіді Блаженніший Епіфаній. Зокрема, Предстоятель зауважив, що “до відкритого наступу 38% опитаних належали до ПЦУ, 15% – до Московського патріархату в Україні, а 22% називали себе “просто православними” – таких зазвичай більшість на сході та півдні України – то вже в березні місяці приналежними до ПЦУ визначали себе 52% опитаних, “просто православних” стало 11%, а послідовників Московського патріархату – лише 4%. Тобто три чверті з тих, хто ще на початку року вважав своєю Церквою Московський патріархат, вже в березні місяці відкинули її” [12, с. 5].

Між тим, незважаючи на значущу роль багатьох конфесій України щодо активного включення, в умовах воєнного стану до рекомендованих владою заходів з різних питань безпеки та цивільного захисту, основна наша дослідницька увага буде зорієнтована на діяльності саме ПЦУ, яка, як і спостерігається, всіляко підтримує свій народ, рідну Батьківщину та її захисників, строго засуджуючи воєнні злочини кремля та будь-які сепаратистські настої в країні. У цьому контексті наведемо низку офіційних документів, прийнятих вищими керівними органами Української Православної Церкви (ПЦУ) під головуванням Блаженнішого Епіфанія, Митрополита Київського і всієї України. Окремі з них за 2022 р.: Постанова №23 Священного Синоду “Про зміни у богослужбовій практиці у зв'язку з війною в Україні” від 7 березня [9]; Постанова №24 Священного Синоду “Про використання зброї” від 21 березня [10]; Заява Священного Синоду від 16 травня щодо рішення та заяви від Митрополії Московського патріархату в Україні [5]; Постанови Архієрейського Собору від 24 травня у розширеному складі [8]; Звернення Архієрейського Собору до УПЦ (ПЦУ) до ієрархів, духовенства та вірних в юрисдикції Московського патріархату в Україні (24 травня) [6] тощо.

Так чи інакше, проте кожні прийняті рішення ПЦУ містять вкрай важливі пункти, що свідчать про миттєві реакції Церкви на складні виклики сьогодення, враховуючи надзвичайні обставини військового часу, загрозу життю та безпеці українців від дій агресора. До того ж знаємо, що ПЦУ, піклуючись про безпеку людей від воєнних злочинів кремля, у цьому контексті, постійно моніторить ситуацією в країні, посилаючи відповідні меседжі для пастви й через проповіді-настанови під час богослужінь, електронні платформи поширення інформації (Фейсбук, Твіттер, Інстаграм, Ютуб, застосунок “Моя Церква” для смартфонів на двох провідних платформах – iOS (для продукції компанії “Apple”) та Android), часті відеозвернення, друковані видання, зокрема, – газету «Моя Церква» та журнал “Помісна Церква” тощо. Тут важливо підкреслити, що сьогодні ця визначальна компонента прийнятих ПЦУ низки конструктивних рішень відіграє надважливу роль і продовжує, без перебільшення, бути ефективним засобом, спрямованим на протидію ворогові та збереженню належного психоемоційного стану в суспільстві загалом та серед своїх вірян зокрема. А це, напевно, вкрай важливо в надскладних умовах воєнного стану. З огляду на це, наведемо одну з важливих постанов вищевказаного Архієрейського Собору ПЦУ (24 травня

2022 р.), в якій чітко простежується позиція Церкви, яка є українською не лише за назвою, а найперше за своєю сутністю, жертовно і щоденно захищаючи Батьківщину та постійно піклуючись за свій народ. У викладі цієї постанови, яка адресована провладним силам України, зокрема, наголошується таке: “Закликати державу і надалі виконувати свій обов’язок захищати релігійну спільноту і все суспільство від ворожого іноземного впливу, від намагань з-за кордону під виглядом релігійної діяльності втручатися у внутрішні справи України, руйнувати її через нав’язування неоімперської ідеології. Цей обов’язок є особливо актуальним у світлі використання релігійних інструментів у гібридній агресії Росії проти України” [12, с. 3].

У світлі означеного, з метою вивчення думки священнослужителів, власне, ПЦУ щодо специфіки парафіяльного життя та ролі пастиря в умовах війни, нам вдалося провести ґрунтовне дослідження (методом опитування на платформі Google forms) серед духовенства західного регіону України. Принагідно зауважимо, що проведене анкетування було завершено в кінці січня 2022 року – до початку повномасштабного вторгнення країни-агресора. Утім, незважаючи на цю обставину, результати нашого опитування, як і низка інших соціопитувань, що регулярно проводяться відповідними центрами, є важливими для прослідкування конкретних тенденцій в цій практиці, а також демонструють, що ця конфесія вважала пріоритетним напрямком служіння допомогу військовослужбовцям та всім постраждалим від війни ще до широкомасштабного вторгнення Росії. Для отримання об’єктивних даних нам вдалося опитати належну кількість респондентів (від загальної кількості священнослужителів в досліджуваних областях України), а саме – 282 особи (12,5%). За віковими групами цей показник виразняється так: до 25 років – 10,6% духовенства, від 26 до 35 – 27,7%, від 36 до 45 – 31,9%, від 46 до 55 – 21,3% та 8,5% – 60+. Додаймо й те, що анкетування проводилося, зокрема, в таких областях України та єпархіях ПЦУ: Волинській, що становить 13,5% опитаних (єпархіях: Волинській; Володимир-Волинській), Закарпатській – 4,6% (єпархіях: Закарпатській; Мукачівсько-Карпатській), Івано-Франківській – 13,5% (єпархіях: Івано-Франківсько-Галицькій; Івано-Франківській), Львівській – 28,7% (єпархіях: Львівсько-Сокальській; Львівській; Дрогобицько-Самбірській), Рівненській – 13,8% (єпархіях: Рівненській, Рівненсько-Волинській), Тернопільській – 18,8% (єпархіях: Тернопільській; Тернопільсько-Буцацькій; Тернопільсько-Теребовлянській) і Чернівецькій – 7,1% (єпархіях: Чернівецько-Буковинська; Чернівецько-Кіцманській; Чернівецько-Хотинській).

Інститут військового духовенства (капеланства) як феномен безпеки. Відомо, що сьогодні важливу роль у продуктивному забезпеченні духовно-орієнтованої соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців, демобілізованих учасників воєнних дій та їх сімей, людей, що стали жертвами російсько-української війни, посідають священнослужителі різних конфесій – військові капелани. У цьому контексті, доволі значущими є результати нашого опитування, показники якого засвідчили досить високий відсоток служіння священнослужителів ПЦУ, які перебувають у лавах інституту військового капеланства, чи мали раніше досвід такого служіння, а це – 25,5%. Утім, ще 14,9% планують долучитися до лав капеланів, що в цілому з першим показником становить – 40,4%. Однак незважаючи на високий показник (59,6%) тих, хто взагалі не являється військовим капеланом, 44,3% стверджують на необхідність здобуття додаткових знань та компетенцій для можливого капеланського служіння. Не менш показовим тут є і відсоток духовенства (22,0%), яке фіксує

достатність своїх знань і досвіду для такого служіння, що в цілому з попереднім показником становить – 66,3% тих, які можуть, за необхідності, поповнити лави військового священства. Правда, сюди відносимо й відсоток опитаних осіб, які вже являються капеланами чи мали раніше досвід такого служіння. З огляду на це, тут доречними будуть міркування В. Михалевича, який у своїй науковій розвідці щодо важливості й необхідності перебування військового священника у військових структурах наголошує таке: “Саме тому справа військового капеланства є якщо і не першочергової ваги, то, однак, має важливе значення в діяльності церкви. Сучасне душпастирство серед військових не може бути «принагідним», воно вимагає постійної присутності капеланів, які не тільки розуміють життя військових, а й здатні допомагати їм утілювати кращі ідеали християнства в їх реальному житті” [3, с. 131]. Так чи інакше, такий стан речей, беззаперечно, зумовлює до вдосконалення механізмів діяльності в українській армії відповідних служб (військово-капеланської чи військово-релігійної). Це, як показав час і досвід, з одного боку, сприяє задоволенню релігійних потреб військових, з іншого – має позитивний ідеологічний вплив, незалежно від світоглядної орієнтації кожного воїна та психологічної підготовки військ. Тож це завдання, на наше глибоке переконання, сьогодні має принципово важливе значення для українських військових формувань.

Благодійність / волонтерство в умовах воєнного стану. Добре відомі давні традиції формування різних моделей захисту та підтримки одних верств суспільства іншими, як процес допомоги і взаємодопомоги – благодійництво. А тому, щодо дієвості та ефективності організації благодійницької діяльності у розрізі парафій західного регіону України, відповіді священнослужителів простежуються у таких відсоткових показниках. На запитання, чи берете Ви й Ваші віряни участь у справах благодійності (волонтерство) для допомоги військовослужбовцям (чи їх сім'ям), які боронять кордони Вітчизни, а також вимушено переміщеним особам – найбільший відсоток опитаних (35,1%) вказали, що самостійно не організують подібних акцій, зате активно долучаються до ініціатив інших громад/організацій. Позитивним показником у цьому контексті, становлячи 30,1%, – участь у благодійництві на постійній основі. Серед тих, які стверджують про ситуативне долучення до благодійницьких заходів та їх проведення – 33,3%. І лише 1,5% респондентів вказують на відсутність будь-якої участі в подібних заходах. Як бачимо, реалізація благодійності на парафіях має дуже високі показники, що становить у цілому 98,5%. Це, як бачимо, засвідчує про підвищену соціальну згуртованість і активність в умовах масштабних небезпек, а поряд з цим, чітке усвідомлення необхідності та важливості у справі благодійництва – з метою допомоги потребуючим і задля швидшої перемоги над агресором. Додаймо до цього, що тут якраз і криється необхідність віднаходження ефективних механізмів щодо такого напрямку роботи.

Виклики війни: духовно-орієнтована соціально-психологічна реабілітація. Сьогодні важливо усвідомлювати, що через тривалий збройний військовий конфлікт, який набув у 2022 р. активної фази через повномасштабне вторгнення країни-агресора, у значній частині військовослужбовців, окрім поранень, спостерігаються психогенні розлади, справляючи негативний психологічний вплив і на членів їх сімей. Зрозуміла річ, що такий стан речей вимагає негайної оперативної оцінки та відповідного прогнозу їх стану, проведення всіх можливих лікувальних і багатопрофільних реабілітаційних заходів. Більше того, у своїй праці О. Коkun та ін., яка ґрунтовно висвітлює питання щодо психологічної роботи з військовослужбовцями, чітко наголошується і на такому: “Особливістю системи

медико-психологічної реабілітації учасників бойових дій, поряд із виявленням та лікуванням психічних розладів, є спрямованість на відновлення боєздатності під час ведення бойових дій та працездатності при поверненні до мирного життя” [2, с. 6-7].

Попри те, аналізуючи питання щодо наявності в регіонах, у тому числі й на парафіях – центрів / закладів / інституцій забезпечення духовно-орієнтованої соціально-психологічної реабілітації для військовослужбовців, демобілізованих учасників воєнних дій та їх сімей, а також людей, що стали жертвами війни, то варто зауважити, що в переважній більшості респондентів (53,9%) стверджують про активну діяльність таких закладів у місцевості, де вони проживають чи звершують своє пастирське служіння. Досить високі показники засвідчують про ефективне функціонування такої ланки роботи і на окремих парафіях, що становить 20,6%, а 14,2% опитаних констатують про перспективи реалізації цього питання при парафіях. І найменший відсоток (11,3%) респондентів вказує на відсутність будь-яких закладів такої діяльності. Утім, ми припускаємо, що до останньої групи опитаних відносяться священники або старшої вікової категорії, або з віддалених від районних та обласних центрів сіл, які, швидше за все, достеменно не володіють такою інформацією, або ж не мають у цьому зацікавленості. Адже в надскладних умовах, постійного зростання числа учасників війни, що є сьогодні одним з пріоритетних напрямів соціальної політики нашої країни, малоімовірна відсутність у тому чи іншому регіоні функціонування установ, що забезпечують психологічну реабілітацію. А тому наразі можемо твердити, що рівень забезпеченості такого вкрай необхідного напрямку роботи має позитивну тенденцію і становить, за результатами вивчення думки священнослужителів ПЦУ, 88,7%.

Відтак говорячи про важливість реабілітації військовослужбовців та нормалізації їх морально-психологічного стану, не менш продуктивною її складовою є духовна терапія, на що ми частково уже звертали увагу вище. У цьому контексті важливими є заявлені відповіді на поставлене анкетне запитання такого змістовного характеру: “Як часто до Вас, як священнослужителя, зверталися військові (чи їхні сім’ї) за пастирською порадою чи розрадою у зв’язку з власне подіями війни та їхніх наслідків?”. Як і прогнозувалося, відсоток тих, хто звертався до священнослужителів за духовною порадою / допомогою через негативні наслідки впливу війни надзвичайно великий, а це – 87,6. У розрізі запитань – 55,3% опитаних вказують на часті розмови з потерпілими особами, а 32,3% – тільки у межах богослужбової практики. І значно менший показник (12,4%) засвідчує про відсутність звернень та бесід з людьми, які стали жертвами війни. З огляду на це, значущими тут є показники відповідей, що стосуються питань, ініціаторами яких виступають самі священнослужителі, зокрема, – організації та проведення зустрічей-бесід з учасниками бойових дій та волонтерами щодо пошуку ефективних засобів діагностики і забезпечення духовно-орієнтованої реабілітації. Як показали результати, найвищий показник (27,3%) засвідчує, що такого виду зустрічі-бесіди були проведені всього кілька разів. Дещо менше – 24,8% опитаних вказують на регулярне їх проведення. Відтак інша група респондентів (22,7%) опирається на діючі в регіоні реабілітаційні центри, а тому не вбачає у цьому нагальної потреби. Утім, 19,9% духовенства констатують про відсутність, з певних причин, таких ініціатив, а 5,3% вважають такі зустрічі недоречними через недостатній свій досвід та підготовку.

Звідси випливає й потреба обґрунтування таких досить високих, на наш погляд, показників забезпечення духовно-орієнтованої соціально-психологічної реабілітації, ініціатив, організації та проведення зустрічей-бесід тощо. На цьому

ґрунті важливо підмітити, що це, в першу чергу, свідчить про значний відсоток як тих, які сьогодні є учасниками бойових дій, так і тих, хто брав активну участь у протистоянні з ворогом у попередні роки. До речі, на це вказують і інші показники проведеного нами опитування. Так, 71,3% духовенства зазначили, що серед їхніх парафіян є як учасники бойових дій, так і ветерани війни. Відтак для 14,2% респондентів така інформація є невідомою, а решта (14,5%) стверджують про відсутність на їхніх приходах людей, які б були мобілізованими. Зрештою, наразі варто лише констатувати, що відсоток учасників бойових дій в залежності від ситуації на фронті, на жаль, буде змінюватися. А тому сьогодні перед кожним з нас, як наголошується в першому зверненні Митрополита Епіфанія з приводу нападу на Україну від 24 лютого 2022 р., стоїть важливе завдання: “[...] дати відсіч ворогу, захистити рідну землю, наше майбутнє і майбутнє нових поколінь від тиранії, яку агресор прагне принести на своїх штиках. На нашому боці – правда. Тому ворог, з допомогою Божою та за підтримки всього цивілізованого світу, буде переможений. [...] Ми віримо в промисел Божий і перемогу правди. Ми довіряємо нашим Збройним силам, нашим захисникам. Молитвою ми з усіма тими, хто на передньому краї боротьби з агресором” [7].

Форми комунікації та психоемоційна напруга стресових переживань. Як відомо, надзвичайно важливим та принциповим аспектом для віруючої людини – постійний духовний супровід Церкви, як однієї з найавторитетніших інституцій в суспільстві. До речі, це засвідчують високі показники не тільки соціологічних опитувань загальноукраїнського рівня, на чому ми уже акцентували увагу вище, а й в рамках проведеного нами анкетування. Зокрема, 95,4% респондентів переконані, що оскільки Церква відіграє значущу роль в суспільстві, вона має всіляко підтримувати населення, особливо в час війни, водночас, залишатися в рамках духовної, а не політичної сил. А це означає, що люди очікують відповідних ціннісних орієнтирів та особливого духовного супроводу в цей надскладний для українського народу період. Поряд з цим, потрібно усвідомлювати, що сьогодні війна ведеться відразу на кількох фронтах, зокрема, в інформаційному просторі. А тому зараз дуже важливо володіти достовірною інформацією, яка б сприяла убезпеченню людей від можливих небезпек і фатальних наслідків. Адже ми уже неодноразово ставали свідками частих інформаційних атак, скерованих для дезорієнтації та сіяння паніки серед українського населення через мас-медіа. Зрозуміла річ, що ця тактика для кремля не є абсолютно новою, а, швидше за все, – усталеною. У цьому контексті доволі важливими є заявлені відповіді на запропоноване нами анкетне запитання – “Чи звертаєтесь / зверталися Ви у своїх проповідях до проблеми військового протистояння в Україні?”. Найбільша кількість респондентів (58,2%) вказали на часте звернення в проповідях до проблем війни. Відтак 34,0% священників стверджують, що проблема війни під час проповідей висвітлюється ними періодично. Для 7,4% опитаних, з тих чи інших причин, було важко відповісти на заявлене питання. На цьому ґрунті доволі виразні показники засвідчують й про високий рівень необхідності висловлювань священнослужителів щодо російсько-української війни поза межами богослужбової практики. Так, 79,8% переконані, що зважаючи на соціальну значущість та етичний потенціал вчення Церкви, високий рівень довіри громадян України до неї, таких висловлень священнослужителю не уникнути. Значно менший відсоток (15,2) опитаних стверджують про ведення розмов на ці теми, але завше в подібних висловлюваннях намагаюся вказати, що вони говорять, передусім, як громадяни країни. І тільки для 5,0% було важко дати відповідь на поставлене запитання. А отже, на наше глибоке переконання, справді є підстави

твердити про важливість й необхідність звернень священника до проблем / питань війни як під час проповідей, так і в приватних розмовах чи публічних виступах. Це, до речі, є досить важливим сигналом, адже, по-перше, розповсюджує серед людей достовірну інформацію, по-друге, сприяє позитивній динаміці впливу на психоемоційний стан людей, а поряд з цим, пришвидшує процес раціональної адаптації, і, по-третє, за умови правильного підходу під час проповіді / промови, – пробуджує в людях незламний дух, солідарність, вияв самоорганізації та жертвовності, потужне прагнення до творення добра заради спільної перемоги.

Помітною і доволі показовою є оцінка респондентів щодо психоемоційного стану вірян в умовах війни. Результати нашого дослідження переконливо свідчать, що люди, які живуть активним духовним життям, легше адаптуються до різного виду небезпек, на відміну від тих, хто не проводить такий спосіб життям або взагалі не асоціює себе з релігією. Так, 54,6% священнослужителів вказують на те, що люди поступово адаптувалися до проблем в Україні, спричиненими військовою агресією країною-терористом. Досить високий відсоток (25,9) заявляють про постійне переживання серед людей болю, стресових ситуацій, тривожне ними відчуття і страх. Для 19,5% респондентів було важко дати відповідь на поставлене запитання. З огляду на це варто наголосити, що особливо цінним на парафії є збалансований рівень психоемоційного стану, а це, у свою чергу, залежить від дієвості та ефективності роботи пастиря серед вірян, адже закладає основи духовної налаштованості, стимулюючи до продуктивності та цілеспрямованості. У цьому контексті, важливими та влучними є міркування Л. Наугольник, яка акцентуючи увагу на активно віруючих людях та рівень їх сприйняття проблемних ситуацій пише, зокрема, таке: “Могутній психотерапевтичний ефект має віра в Бога. Вона пропонує звільнення від стресу шляхом змінення уявлення людини про саму ситуацію, про вимоги до себе, про можливість і важливість справлятися з цими вимогами. Той, хто вірить, що Бог його любить, сприймає неприємності набагато спокійніше, тому що приймає їх або як заслужений наслідок своїх дій, або як випробування” [4, с. 259]. Така думка свідчить про значущість, необхідність і важливість духовної складової для будь-якої людини, а поряд з цим, убезпечення від можливих фатальних наслідків, перебуваючи у стані відчаю, розчарування, депресії тощо. Тут доволі цінною є і думка І. Горохолінської, яка наголошує, що “Істотно важливо як у світському, так і релігійному контекстах привертати увагу до етичних питань не просто як до архівного резервуару “давніх мудростей”, “заповідей”, а як до живого процесу мислення людини щодо актуального вдосконалення самої себе й конкретного життєвого простору, що її оточує” [1, с. 267]. З чим ми, беззаперечно, погоджуємося.

Міркування, поради та пропозиції. Україна – незалежна держава. А тому, сьогодні кожен з нас покликаний охороняти кордони своєї Батьківщини, мужньо відстоювати, всіма можливими способами, її територіальну цілісність та бути постійно на сторожі перед серйозними викликами – заради спокою, миру, свободної волі та перемоги нашого багатостраждального народу. Твердо переконані, що завдяки мужнім воїнам, Україна кожного дня, щогодини виборює право бути суверенною, єдиною та міцною державою. А отже, говорячи про такі життєважливі речі, в рамках нашого опитування простежуємо надзвичайно цінні відповіді на запропоноване питання: “Що, на Вашу думку, означає бути “захисником Вітчизни” відповідно до християнського вчення?”. Враховуючи велику кількість висловлювань, яких перелічити коротко усі не вдасться, а тому

наведемо найяскравіші з них, зокрема: “Захищати Вітчизну всіма доступними засобами з вірою в Бога у серці”, “Бути готовим віддати своє життя, захищаючи свою Батьківщину як Божий дар”, “Патріотизм. Жертовна любов до ближнього. Віра”, “Бути оборонцем свого народу, територіальної цілісності й незалежності України. Готовим покласти своє життя, бо “Немає більше від тієї любови, як хто душу свою покладе за друзів своїх”, “Хто по-справжньому любить свою Вітчизну, той, безсумнівно, буде її захищати”, “З любов’ю до своєї Батьківщини нести служіння, кожен на своєму місці, не порушуючи законів Божих”, “Потрібно усіма способами запобігати війнам і конфліктам. А тому кожен має розуміти, що мир між людьми залежить від того, чи будуть люди в мирі з Богом”, “Справедлива війна – це та, яку можна розпочати тільки для захисту своєї Батьківщини від нападників. Тому, захисник Вітчизни – це той, який охороняє свою державу, не зазіхаючи на чужу територію”, “Не втратити Божий дар жити у своїй країні, молитись у своїй Церкві рідною мовою”, “По-перше, це виконання 5-ї Заповіді Божої; по-друге, бути захисником Вітчизни – це не тільки участь у лавах військових чи на фронті, а пропагування своєї культури, мови, традицій... і, по-третє, бути захисником Вітчизни – це бути відданим своєму народові”, “Захищати Вітчизну – це зберегти мир в нашій країні, якби це парадоксально не звучало, але за допомогою зброї. Головне на мою думку – щоб війна проти ворога не стала насолодою для солдата. Це те, що ми повинні, у першу чергу, контролювати як капелани. Вберегти захисника, щоб не перетворився в холоднокривного вбивцю” тощо.

Надважливими та цінними в межах нашої розвідки – пропозиції і поради священників щодо врегулювання довготривалих конфліктів та покращення ситуації в українському суспільстві загалом і в умовах російсько-української війни. Наведемо окремі з них, що, на нашу думку, мають вагоме значення, а саме: “Варто пам’ятати, що патріотизм – цілком виправданий і навіть необхідний, з погляду християнства та біблійного вчення. Не маємо права втратити те, що дане нам Богом, за що боролися і борються справжні патріоти”, “Хто з мечем прийде, той від меча і загине”, “Чужинцям покинути нашу землю і не втручатися у розвиток нашої рідної України”, “З церковного амвона варто наголошувати на нашій духовно-національній єдності та необхідності зберегти цілісну Україну для майбутніх поколінь”, “Українізація, патріотичне виховання, прищеплення дітям та молоді любові й повагу до своєї держави”, “Бог там, де правда! Нехай це буде нашим життєвим орієнтиром”, “І Церкві, і Державі варто постійно удосконалювати свою діяльність, оперативно реагувати на виклики, виправляти недоліки. Тоді все буде добре!”, “Прививати любов до всього, що ідентифікує громадянина як українця. Кожна людина має усвідомити, що наше щасливе майбутнє та щасливе майбутнє наших дітей в Україні залежить від нас самих”, “Чітка позиція держави щодо мови та філій країни-агресора на території України. Просвітництво на всіх рівнях”, “Нехай Господь дасть розуму тим, які хочуть порушити цілісність нашої країни”, “Кожна людина неповинна залишатись байдужою. Говорити про це, давати раціональне та релігійне пояснення подіям. Відвідувати заходи, як священник, які сприяють підтримці наших людей на війні. Донести найменшому поколінню цінності, які сприятимуть доброму впливу на розвиток України” тощо. А тому, на наше глибоке переконання, першочергово і вкрай важливо сьогодні згуртуватися всім українцям та усвідомити кожному власну відповідальність один перед одним і перед своєю Батьківщиною для спільної перемоги над ворогом-агресором.

Висновки. Отже, у світлі означеного, ми можемо висновувати, що

сьогодні перед Церквою і державою стоять надскладні завдання, які, на наше глибоке переконання, можуть бути визначені такими головними меседжами: по-перше, чітка та виважена позиція щодо подій, які суттєво вплинули і кардинально змінили пріоритети розвитку українського суспільства; по-друге, потужна військова підтримка як у матеріальному, так і духовному напрямках; по-третє, постійний супровід військового духовенства (капеланської служби), що є сьогодні серйозним важелем покращення морально-психологічної підготовки військовослужбовців, сприяння підтримки високого духовно-патріотичного та бойового потенціалу військ; по-четверте, постійне забезпечення духовно-орієнтованої соціально-психологічної реабілітації для військовослужбовців, демобілізованих учасників бойових дій та їх сімей, людей, що стали жертвами російсько-української війни; по-п'яте, і чи не найголовніше – Церква і держава мають бути завжди зі своїм народом і чути його “волення, що взиває про допомогу”. Зрештою, сьогоднішні події свідчать про серйозне загострення проблем не тільки в окремому регіоні чи країні, а, передусім, на глобальному рівні, маючи неоднозначний вплив і є реальною загрозою міжнародному миру та стабільності. А тому саме від раціональних рішень і правильного підходу як церковного, так і світського керівництва залежить, наскільки конструктивно будуть відбуватися зміни у суспільстві та вирішуватимуться складні проблеми, зокрема, припинення війни та повернення миру в Україні.

Список використаних джерел:

1. Горохолінська, І 2019, Постсекулярність: богословські та філософські інтенції сучасної релігійності. *Монографія, Чернівці*: Черн. Нац. Ун-т, 424 с.
2. Кокур, ОМ, Агаєв, НА, Пішко, ІО, Лозінська, НС & Остапчук, ВВ 2017, *Психологічна робота з військовослужбовцями – учасниками АТО на етапі відновлення. Методичний посібник*, Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 282 с. Доступно: <<https://core.ac.uk/download/pdf/84274034.pdf>>. [25 Вересень 2022].
3. Михалевич, В 2012, ‘Духівництво у військових структурах: історичний досвід і сучасність’, *Збірник наукових праць ‘Волинь і волиняни у Другій світовій війні’*, с. 128-133. Доступно: <<https://core.ac.uk/download/pdf/153584137.pdf>>. [29 Вересень 2022].
4. Наугольник, Л 2015, Психологія стресу, Львів: *Львівський державний університет внутрішніх справ*, 324 с. Доступно: <https://pedagogy.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/10/Наугольник_психологія_стресу.pdf>. [25 Вересень 2022].
5. Офіційний веб-сайт Православної Церкви України 2022, *Заява Священного Синоду Української православної Церкви (Православної Церкви України)*, від 16 травня 2022 року. Доступно: <<https://www.pomisna.info/uk/document-post/zayava-svyashhennogosynodu-vid-16-travnua-2022-r/>>. [25 Вересень 2022].
6. Офіційний веб-сайт Православної Церкви України 2022, *Звернення Архієрейського Собору до УПЦ (ПЦУ) до ієрархів, духовенства та вірних в юрисдикції Московського патріархату в Україні*, від 24 травня 2022 року. Доступно: <<https://www.pomisna.info/uk/document-post/zvernennya-arhiyerejskogo-soboru-uptsptsu-do-iyerarhiv-duhovenstva-ta-virnyh-v-yurysdyktsiyi-moskovskogo-patriarhatu-v-ukrayini-24-travnua-2022-r/>>. [25 Вересень 2022].
7. Офіційний веб-сайт Православної Церкви України 2022, *Звернення Митрополита Епіфанія з приводу нападу на Україну*, 24 лютого 2022 року. Доступно: <<https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/zvernennya-mytropolitya-epifaniya-z-pryvodu-napadu-na-ukrayinu/>>. [25 Вересень 2022].
8. Офіційний веб-сайт Православної Церкви України 2022, *Постанови Архієрейського Собору Української православної Церкви (Православної Церкви України) від 24 травня 2022 року*. Доступно: <<https://www.pomisna.info/uk/document-post/postanovy-arhiyerejskogo-soboru-vid-24-travnua-2022-r/>>. [25 Вересень 2022].

9. Офіційний веб-сайт Православної Церкви України 2022, *Постанова Священного Синоду Української православної Церкви (Православної Церкви України) від 7 березня 2022 року*. Доступно: <<https://www.pomisna.info/uk/document-post/postanova-svyashhennogo-synodu-vid-7-berezhnya-2022-r/>>. [25 Вересень 2022].
10. Офіційний веб-сайт Православної Церкви України 2022, *Постанови Священного Синоду Української православної Церкви (Православної Церкви України) від 21 березня 2022 року*. Доступно: <<https://www.pomisna.info/uk/document-post/postanovy-svyashhennogo-synodu-vid-21-berezhnya-2022-r/>>. [25 Вересень 2022].
11. *Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії (вересень-жовтень) 2022*, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова 'Центр Разумкова'. Доступно: <<https://razumkov.org.ua/napriamku/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykoideologichni-oriientsii-gromadian-ukrainy-v-umovakh-rosiiskoi-agresii-veresen-zhovten-2022r>>. [28 Жовтень 2022].
12. *Український церковний вісник 'Помісна Церква' 2022*, Офіційне видання Київської Митрополії Української Православної Церкви (Православної Церкви України), журнал, Київ, № 3 (30), квітень-травень, 100 с. Доступно: <https://www.pomisna.info/wp-content/uploads/2022/06/ptsu_2022_0330_web-1.pdf?fbclid=IwAR2qeoc8MomEajjxUBEhi65AnyAI4m89bA4fzMgoyTHb5-HhoSAvptBpnYM>. [25 Вересень 2022].

References:

1. Horokholinska, I 2019, *Postsekularnist: bohoslavski ta filosofski intentsii suchasnoi relihiinosti (Post-secularity: theological and philosophical intentions of modern religiosity)*. Monohrafiia, Chernivtsi: Chern. Nats. Un-t, 424 s.
2. Kokun, OM, Ahaiev, NA, Pishko, IO, Lozinska, NS & Ostapchuk, VV 2017, *Psykhologichna robota z viiskovosluzhbovtiamy – uchasnykamy ATO na etapi vidnoblennia (Psychological work with soldiers with the ATO experience during the recovery phase)*. Metodychnyi posibnyk, Kyiv: NDTs HP ZSU, 282 s. Dostupno: <<https://core.ac.uk/download/pdf/84274034.pdf>>. [25 Veresen 2022].
3. Mykhalevych, V 2012, 'Dukhivnytstvo u viiskovykh strukturakh: istorychnyi dosvid i suchasnist (Clergy in military structures: historical experience and present day)', *Zbirnyk naukovykh prats 'Volyn i volyniany u Druhii svitovii viini'*, s. 128-133. Dostupno: <<https://core.ac.uk/download/pdf/153584137.pdf>>. [29 Veresen 2022].
4. Nauholnyk, L 2015, *Psykhohiia stresu (Psychology of Stress)*, Lviv: *Lvivskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav*, 324 s. Dostupno: <https://pedagogy.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/10/Nauholnyk_psykhohiia_stresu.pdf>. [25 Veresen 2022].
5. Ofitsiyniy veb-sait Pravoslavnoi Tserkvy Ukrainy 2022, *Zaiava Sviashchennoho Synodu Ukrainskoi pravoslavnoi Tserkvy (Pravoslavnoi Tserkvy Ukrainy) (Statement of the Holy Synod of the Ukrainian Orthodox Church (Orthodox Church of Ukraine), vid 16 travnia 2022 roku*. Dostupno: <<https://www.pomisna.info/uk/document-post/zayava-svyashhennogo-synodu-vid-16-travnnya-2022-r/>>. [25 Veresen 2022].
6. Ofitsiyniy veb-sait Pravoslavnoi Tserkvy Ukrainy 2022, *Zvernennia Arkhiereiskoho Soboru do UPTs (PtsU) do iierarkhiv, dukhovenstva ta virnykh v yurysdyktsii Moskovskoho patriarkhatu v Ukraini (Address by the Bishops' Council of the Ukrainian Orthodox Church (OCU) to the hierarchs, clergy and faithful in the jurisdiction of the Moscow Patriarchate in Ukraine), vid 24 travnia 2022 roku*. Dostupno: <<https://www.pomisna.info/uk/document-post/zvernennya-arhierejskogo-soboru-upts-ptsu-do-iyerarhiv-duhovenstva-ta-virnykh-v-yurysdyktsiyi-moskovskogo-patriarhatu-v-ukrayini-24-travnnya-2022-r/>>. [25 Veresen 2022].
7. Ofitsiyniy veb-sait Pravoslavnoi Tserkvy Ukrainy 2022, *Zvernennia Mytropolity Epifaniia z pryvodu napadu na Ukrainu (Message from Metropolitan Epiphanius regarding the attack on Ukraine), 24 liutoho 2022 roku*. Dostupno:

- <<https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/zvernennya-mytropolitya-epifaniya-z-pryvodu-napadu-na-ukrayinu/>>. [25 Veresen 2022].
8. Ofitsiyni veb-sait Pravoslavnoi Tserkvy Ukrainy 2022, *Postanovy Arkhiereiskoho Soboru Ukrainskoi pravoslavnoi Tserkvy (Pravoslavnoi Tserkvy Ukrainy) (Resolutions of the Council of Bishops of the Ukrainian Orthodox Church (Orthodox Church of Ukraine))*, vid 24 travnia 2022 roku. Dostupno: <<https://www.pomisna.info/uk/document-post/postanovy-arhiyerejskogo-soboru-vid-24-travnnya-2022-r/>>. [25 Veresen 2022].
 9. Ofitsiyni veb-sait Pravoslavnoi Tserkvy Ukrainy 2022, *Postanova Sviashchenoho Synodu Ukrainskoi pravoslavnoi Tserkvy (Pravoslavnoi Tserkvy Ukrainy) (Resolution of the Holy Synod of the Ukrainian Orthodox Church (Orthodox Church of Ukraine))*, vid 7 bereznia 2022 roku. Dostupno: <<https://www.pomisna.info/uk/document-post/postanova-svyashhennogo-synodu-vid-7-bereznnya-2022-r/>>. [25 Veresen 2022].
 10. Ofitsiyni veb-sait Pravoslavnoi Tserkvy Ukrainy 2022, *Postanovy Sviashchenoho Synodu Ukrainskoi pravoslavnoi Tserkvy (Pravoslavnoi Tserkvy Ukrainy) (Resolution of the Holy Synod of the Ukrainian Orthodox Church (Orthodox Church of Ukraine))*, vid 21 bereznia 2022 roku. Dostupno: <<https://www.pomisna.info/uk/document-post/postanovy-svyashhennogo-synodu-vid-21-bereznnya-2022-r/>>. [25 Veresen 2022].
 11. *Otsinka hromadianamy sytuatsii v kraini, dovira do sotsialnykh instytutiv, polityko-ideolohichni oriientsatsii hromadian Ukrainy v umovakh rosiiskoi ahresii (veresen-zhovten) (Citizens' assessment of the situation in the country, credibility of social institutions, and political and ideological orientations of Ukrainian citizens under conditions of Russia's aggression (September-October))* 2022, Ukrainyski tsentr ekonomichnykh i politychnykh doslidzhen imeni Oleksandra Razumkova 'Tsentr Razumkova. Dostupno: <<https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykoideolohichni-oriientsatsii-gromadian-ukrainy-v-umovakh-rosiiskoi-agresii-veresen-zhovten-2022r>>. [28 Zhovten 2022].
 12. *Ukrainskyi tserkovnyi visnyk 'Pomisna Tserkva' (Ukrainian Church Bulletin 'Local Church')* 2022, Ofitsiine vydannia Kyivskoi Mytropolii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy (Pravoslavnoi Tserkvy Ukrainy), zhurnal, Kyiv, № 3 (30), kviten-traven, 100 s. Dostupno: <https://www.pomisna.info/wp-content/uploads/2022/06/ptsu_2022_0330_web-1.pdf?fbclid=IwAR2qeoc8MomEajjxUBEhi65AnyAI4m89bA4fzMgoyTHb5-HhoSAvptBpnYM>. [25 Veresen 2022].